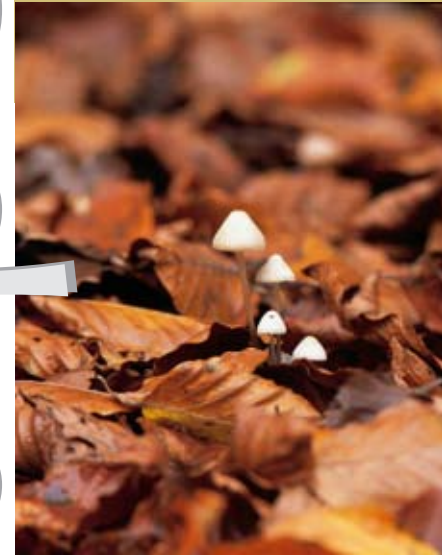




de ferradura

per les comarques
de Tarragona

25 passejades
i excursions **Vol. III**



Rafael López-Monné

Traducció de Xavier Vigil



de ferradura
guies per a caminants curiosos

Dirigida per Rafael López-Monné

AROLA EDITORS

Algunes notes sobre...

Horitzons i paisatges

Elogi de l'horitzó

«Creo que el horizonte, visto de la forma que lo veo yo, podría ser la patria de todos los hombres, porque, en cualquier lugar del mundo donde estés, tienes el horizonte envolviendo la zona donde tu eres el centro, tú, el que mira, y todos esos centros se juntan, se cortan unos a otros. Es decir, que el horizonte se convierte en el mundo para la visión de los hombres.» Aquestes paraules són d'Eduardo Chillida, el genial creador basc, qui destacava que l'horitzó era un dels elements essencials de la seva vida i de la seva obra.¹

L'horitzó constitueix, en efecte, un espai ple de significats. La paraula *orientar-se* ve precisament d'orient, del lloc on surt el sol. Per situar-nos, per saber on som i on volem anar ens cal l'horitzó, ja sigui real o simbòlic. Però, a més, l'horitzó continua sent el lloc on es troben el cel i la terra, i els humans l'hem omplert de continguts sagrats, primers, i d'espiritualitat i continguts estètics, després. De fet, de la contemplació religiosa a

la contemplació estètica hi ha un camí ben curt, el pas que va de la creença mítica i de l'acceptació del fet religiós a la recreació poètica de sensacions empíriques.²

Els tristos esdeveniments de l'11 de setembre de 2001 a Nova York van fer famosa la paraula *skyline* —línia d'horitzó—, la qual ha estat abundantment utilitzada pels arquitectes a l'hora d'estudiar el caràcter que els perfils de les edificacions retallades sobre l'horitzó atorguen a les poblacions. El crepuscle dibuixa els millors perfils tot aconseguint que les siluetes prenguin una dimensió tremendament sòlida i simplificant-les fins al límit per guanyar la màxima contundència. Tal com avança veloç cap a l'oest, la darrera llum del sol subratllant l'horitzó recorda emfàticament a cada humà el lloc on es troba, potser per evitar que la foscor de la nit ens desorienti. I cada indret té el seus horitzons —com si es tractés de noms i cognoms—, únics, personals, intransferibles, però propietat de qualsevol que vulgui romandre-hi.

Tots els que gaudim de la passió de caminar compartim també una relació especial amb l'horitzó. Coneixem prou bé el plaer d'arribar a un lloc elevat i sentir-se envoltats per ell i, alhora, descobrir les seves profunditats. No és fàcil explicar-ne les raons, però hom reconeix que aquesta relació resulta agradable, plaent, que l'esforç realitzat confereix una dimensió particular a la contemplació i que, sigui delicada o corpenedora, sol tenir un

bre temes de paisatge, la identitat no va associada només a característiques com el sexe, l'ètnia o la llengua, sinó també a l'espai geogràfic. És a partir del lloc, que donem sentit al món i hi actuem, i quan hi «vivim» creem identitats.

A hores d'ara, la importància del paisatge sembla plenament reconeguda a la nostra societat, si més no, teòricament. El desembre de l'any 2000 el Parlament de Catalunya es va adherir oficialment

la conflictivitat que es genera al voltant d'aquest tema.

¿Què s'entén per paisatge?

L'origen de la paraula cal buscar-lo en les arts, concretament en la pintura, i en la maduració del procés cultural que culminarà amb la conquesta de la representació estètica i autònoma d'indrets físics *per se*, per mostrar sols allò que es veu; és a dir, sense que la seva execució tingui per finalitat servir com a fons

de país». En la llengua castellana, la paraula és recollida pel *Diccionario de Autoridades* de 1737, que la defineix com «un pedazo de país en la pintura».

Malgrat la seva joventut, la paraula *paisatge* ha triomfat de tal manera en els nostres dies que ha esdevingut un comodí en àmbits tan diferents com la política, la geografia, la biologia, la pintura o l'urbanisme. Nombrosos pensadors alerten que l'abús i el desgast semàntic



Turons a Scala Dei i el Montsant (Priorat)

efecte balsàmic sobre l'esperit de l'observador.

No podem comprar horitzons i paisatges a les farmàcies, però cada cop reconeixem més clarament que els necessitem, que la seva contemplació ens fa una mica més feliços i ens ajuden a sentir-nos millor. De fet, aquells paisatges que sentim com a «nostres» són en realitat quelcom més que un decorat. Formen part de la nostra vida, de la nostra identitat. Com afirma Joan Nogué,³ un dels pensadors de casa nostra més lúcids so-

al Conveni Europeu del Paisatge i ha aprovat ja el Projecte de Llei de Protecció i Gestió del Paisatge, el qual recull explícitament la necessitat de preservar el dret dels ciutadans a viure en un entorn culturalment significatiu, tot reconeixent així les dimensions patrimonials i econòmiques del paisatge.

Malgrat la suposada unanimitat social respecte a la importància del paisatge, la realitat mostra cada dia dos fets incontestables: la dificultat per entendre'ns a l'hora de valorar el paisatge i

a una història, a uns personatges. Javier Maderuelo⁴ assenyala que el primer paisatge autònom correspon a una vista de les dunes dels voltants de la ciutat holandesa de Haarlem, dibuixada per Golzius el 1603. Per les mateixes dates, Carl van Mander, en una mena d'història de la pintura publicada el 1604, va qualificar el pintor Gillis van Coninxloo de «creador de paisatges» tot inventant el terme holandès *landstchap*. En català, trobem documentat el mot per primera vegada al diccionari *Gazophylacium catalano-latimun* de 1696, definit com a «tirada

que està patint el terme fa que sigui impossible una definició universal, però que cada cop resulta més necessari aclarir a què ens referim quan l'usem.

Les visions més positivistes, vinculades sovint a les ciències naturals, acaben posant l'èmfasi en les realitats físiques, i els estudis sobre paisatge que s'elaboren des d'aquesta perspectiva es centren precisament en l'anàlisi dels elements naturals. Autors com Joaquín Fernández⁵ es queixen justament del predomini d'aquest enfocament quan

manifesten que «el desenvolupament del coneixement coarta en certa mesura l'expressió espontània de les nostres preferències per un paisatge determinat. La ciència en general, i més concretament l'ecologia i altres sabers propers, han objectivat tan el valor dels paisatges [...] que els nostres gustos personals no és que resultin irrelevant, sinó que solem considerar-los sense importància i rars vegades ens atrevim a manifestar-los per evitar els retrets dels científics.»

significat, el continent i el contingut, la realitat i la ficció.» El mateix Nogué,⁷ però, considera que la manca de la consciència de paisatge que ens afecta a tots és causada precisament per la visió del paisatge com a bé estrictament físic, material, i no pas com a bé cultural i patrimonial, eix fonamental de tota identitat.

El valor de la mirada

Entre els pensadors de la línia històrica i

transformats per l'acció humana. El paisatge tampoc no és la naturalesa ni tan sols el medi físic que ens rodeja o sobre el qual ens situem. El paisatge és una construcció, una elaboració mental que els homes realitzem a través dels fenòmens de la cultura.» És a dir, l'essència del paisatge es troba més en la mirada que no pas en l'objecte mirat. O dit d'una altra manera: és la manera en què es percep, el que atorga valor a un determinat paisatge, més que no

verge, la qual produïa por i, fins i tot, aversió. El paisatge abrupte els resultava indesitjable, mentre que la bellesa era considerada com un atribut de la cultura i d'allò treballat per l'home. Caldrà esperar al Romanticisme per atribuir bellesa a la natura verge, a la natura desfermada.

Podria semblar que aquestes disquisicions són pròpies de passatemp acadèmics. Ben al contrari, però, les diferents



Muntanyes del Priorat i el Baix Camp des de la serra Major del Montsant; al centre i al fons, la mola de Colldejou

El Conveni Europeu del Paisatge defineix aquest terme com «aquella àrea, tal com la percep la gent, el caràcter de la qual és el resultat de la interacció de factors naturals i/o humans». Des d'aquesta mateixa posició aglutinadora, Nogué⁶ defensa que «el paisatge és alhora una realitat física i la representació que culturalment en fem; la fesomia externa i visible d'una determinada porció de la superfície terrestre i la percepció individual i social que genera; un tangible geogràfic i la seva interpretació intangible. És, alhora, el significat i el

cultural destaca Alain Roger, que defensa que el paisatge no es pot reduir mai a un ecosistema ni a un geosistema, alhora que afirma amb contundència que el paisatge no és un concepte científic i que no té sentit parlar d'una ciència del paisatge, la qual cosa però no vol dir que no pugi ser objecte d'un discurs coherent.⁸

En la mateixa línia, Maderuelo⁹ subratlla que «el paisatge no és una cosa, no és un objecte gran ni un conjunt d'objectes configurats per la naturalesa o

pas la naturalesa dels elements que són contemplats.

En aquest sentit, resulta útil recordar la concepció de bellesa que tenien els primers naturalistes il·lustrats del segle XVIII, que començaven a descriure el territori peninsular reflectint quelcom proper a allò que avui denominem «paisatge». Com assenyala Luís Urteaga¹⁰ el paisatge més bonic era el paisatge humanitzat i productiu: la muntanya cultivada o els camps llaurats resultaven molt més suggerents que la natura

maneres d'aproximar-se a la qüestió acaben condicionant les percepcions i, lògicament, també les actuacions. És evident l'existència d'una matriu física, més o menys alterada per l'acció humana, sobre la que s'elabora la construcció d'una determinada visió del territori. Tanmateix, mentre que diferents elements de la matriu són objecte d'estudis intensos per part de diferents disciplines científiques, tenim encara molt poca experiència en estudiar i valorar les percepcions, els intangibles. És a dir, coneixem com funciona un determinat

ecosistema —per exemple, forestal— i sabem també com es duu a terme l'exploració de fusta en una determinada àrea, els problemes d'erosió que pot comportar, les polítiques comunitàries, l'impacte sobre l'economia local, etc. Però ¿quan val una passejada dins la calma recollida d'una fageda a la tardor? ¿Com avaluem el plaer de contemplar una massa forestal tupida cobrint els vessants d'una muntanya?

una música, una pintura o una pel·lícula és bona o dolenta? I, en canvi, això no impedeix que les administracions s'impliquin en la creació de museus, en el foment de les arts, etc. És a partir de l'estudi i de la recerca d'acords entre les diferents sensibilitats que abordem aquestes valoracions, sense que la seva condició subjectiva ens impedeixi arribar a conclusions i prendre decisions, tot admetent l'evolució constant dels punts de vista.

precisament per la seva dimensió cultural, és capaç d'integrar i assimilar modificacions que afecten el territori. Tanmateix, com assenyala molt encertadament Joan Nogué,¹¹ «el problema no rau en la transformació *per se* del paisatge, sinó en la intensitat d'aquesta transformació: vet aquí el *quid* de la qüestió. La incapacitat de saber actuar sobre el paisatge sense destruir-lo, sense trencar-ne el caràcter essencial, sense eliminar aquells trets que li donen

d'una persona, comporta que el territori vagi perdent el seu potencial com a element d'identificació col·lectiva. D'aquí els sentiments de pèrdua, de desarrelament, allò que els anglosaxons han batejat com *placelessness*.¹³ És inqüestionable la capacitat dels humans per sobreviure a noves situacions; tanmateix, res és gratuït. Caldrà veure el preu que haurem de pagar pels ritmes de les transformacions i els canvis actuals. En tot cas, la pèrdua de paisatges i el des-



El delta de l'Ebre des de la serra de Montsià

No tenim gaire experiència en mesurar la subjectivitat, en discernir i atorgar importància a les visions culturals sobre un paisatge, en interpretar les emocions que susciten. Per molt complicat que sigui, continua sent més senzill abordar estudis analítics que no pas de percepció. Tanmateix, la cultura és plena d'elements i manifestacions fonamentals que no poden ser abordades si no és a partir de criteris subjectius i perceptuals, i això no els resta pas valor d'existència ni valor d'ús. ¿Qui pot decidir científicament, per exemple, si

Paradoxalment, però, sovintegen tristos exemples de polítics que menyspreen obertament les valoracions estètiques pel que fa als paisatges, i n'esgrimeixen precisament el caràcter subjectiu com a raó per no tenir en compte aquestes valoracions en els estudis sobre els impactes de projectes, com en el cas de les centrals eòliques, per exemple. Així, doncs, ¿quan val l'horitzó?

Els canvis, els ritmes

El paisatge constitueix un fenomen viu, dinàmic i en continua transformació i,

continuitat històrica és un dels drames de la nostra societat.»

En el passat, els canvis es produïen a un ritme més proper al de la història de la col·lectivitat que no pas al de la breu existència de l'individu, de manera que els escenaris eren percebuts amb un profund caràcter de permanència. En canvi, ara, com diu Martínez de Pisón,¹² «comença a passar que els paisatges duren menys que nosaltres». El fet que un mateix espai pugui transformar-se radicalment diverses vegades durant la vida

arrelament territorial no fan sinó empobrir-nos culturalment, afeblir identitats i fer-nos més vulnerables davant els grans processos d'aculturació que impulsa la lògica del gran consum. Potser no està de més recordar que és la complexitat cultural, precisament, allò que proporciona als humans la capacitat de superar condicions adverses.

Els frenètics ritmes de creixement i de transformació en els que estem immersos comporten, inevitablement, una munió d'amenaçes i alteracions sobre

els paisatges. D'entre tots ells, n'hi ha un que afecta especialment l'horitzó i que a les nostres comarques pot arribar a comportar transformacions més que dràstiques: la implantació de centrals eòliques a les muntanyes del sud de Catalunya. No és aquest l'espai més indicat per a una exposició detallada i sistemàtica dels arguments en pro o en contra d'aquests projectes i estic segur que l'opinió dels lectors no és pas homogènia al respecte. Tanmateix, ja

centrals eòliques són inqüestionables? Com deien Serrahima i Guayabero¹⁴ en un interessant article a propòsit de les protestes socials, la democràcia real és la capacitat d'assimilar els «nos» i d'integrar-los en els projectes, modificant-los o, si s'escau, anul·lant-los; cal escoltar i no fer res «urgentment».

Els arguments esgrimits per a la implantació massiva de centrals eòliques es simplifiquen fins a tal punt que ningú no els

trial. La consumació de la implantació massiva de centrals eòliques projectades suposaria un canvi, també massiu, sense cap precedent històric, del caràcter dels espais i els horitzons de les comarques del sud de Catalunya.

D'altra banda, en els plantejaments d'implantació d'aquestes infraestructures energètiques, al nostre país s'ha obviat un element substancial: l'escala i la capacitat del territori per absorbir

lades de reduïda escala, estretament vinculades per nombroses conques visuals. El territori difícilment podrà digerir el que li ve a sobre. És a dir, d'acomplir-se les previsions, la sensació dels habitants i dels visitants de les comarques meridionals de Catalunya serà molt propera a sentir-se «envoltats» de molins, amb la majoria d'horitzons «industrialitzats». Aquesta és probablement la major amenaça i, ja que no es pot abordar des de la perspectiva d'un projecte concret, la



La serra de l'Argentera, Escornalbou i la muntanya de Santa Bàrbara

que els projectes previstos afectaran precisament molts dels espais descrits en aquestes guies, hem volgut deixar constància d'algunes consideracions i reflexions que sols apareixen de manera esporàdica en un debat social que considerem pràcticament segrestat.

La pèrdua de l'horitzó

¿Quina por tenim a parlar i confrontar plantejaments? ¿Encara pensem que hi ha coses que són bones o dolentes en termes absoluts? Per exemple, ¿els automòbils són bons o dolents? ¿Per què les

pot contradir frontalment: «Necessitem energia i aquesta és una energia neta, els impactes ambientals són escassos i la qüestió del paisatge és subjectiva». La realitat, però, és sempre més complexa. Si bé no es pot argumentar que els aerogeneradors siguin bonics o lletjos —ni té sentit fer-ho—, allò que sí resulta del tot objectivable és que es tracta d'una instal·lació industrial, per molt neta que sigui. La seva implantació en muntanyes, lloms i carenes comporta ineludiblement que es modifiqui per complert l'essència de l'indret, que passa de natural a indus-

i digerir unes instal·lacions d'aquestes magnituds. Un exemple: els aerogeneradors instal·lats a la serra de Pradell són perfectament visibles des de la ciutat de Tarragona i també des de la serra de la Fatarella, malgrat que les seves dimensions són molt reduïdes respecte als molins de nova generació (fins a 120 m, si comptem els 80 m de la torre més els 40 m de l'aspa). No és el mateix una central amb una alta densitat de molins instal·lada en una gran planúria, on la dimensió del territori pot recomposar les harmonies, que en un conjunt de serra-

responsabilitat de l'Administració resulta òbvia. És clar que els humans ens podem acostumar a tot, però també és veritat que la industrialització i la banalització dels horitzons no farà sinó empobrir-nos com a societat.

Les amenaces associades a la implantació d'una energia tan interessant com l'eòlica tenen molt a veure amb el model pel qual hem optat com a país. D'una banda, el Pla d'Energia del Govern de Catalunya continua reforçant el model actual de desequilibri entre pro-

ducció i consum (a les comarques meridionals es produeix el 90% de l'energia del país, mentre que se'n consumeix el 20%) i, pel que fa a les renovables, és incontestable el menysteniment d'opcions com la solar davant l'eòlica. D'altra banda, hi ha no poques veus crítiques que alerten de com s'està desaprofitant l'oportunitat d'afavorir models eòlics més participatius, de menor envergadura però més distribuïts en el territori i integrats a les xarxes elèctriques locals; perquè, si bé és cert que en uns indrets

controlen l'energia i que, com és lògic, busquen el màxim rendiment amb la menor inversió.

Si afegim a això un context rural marcat sovint per consistoris mal finançats, amb escasses inversions, amb poblacions minses i fatigades per haver hagut de sobreviure en uns territoris tan oblidats, les inversions eòliques sonen a manà. De cop i volta, després d'haver-les vist de tots colors, aquelles carenes improductives que no valien res, es posen a rendir. ¿Per

seriosament en consideració. Tanmateix, sorprèn el menysteniment amb que són considerats ells i els seus arguments per part de l'Administració, no ja com a ciutadans, sinó com un sector productiu arrelat al territori i amb una capacitat de generar i distribuir riquesa molt superior a la de les centrals eòliques.

Epíleg de l'horitzó

No existeix el paisatge sense que hi hagi interpretació, una interpretació que sempre és subjectiva, emotiva i estètica.

prou bé el plaer i l'emoció que ens provoquen els paisatges.

Probablement perquè han esdevingut tan familiars i tan «naturals», ens hem acostumat a creure que la seva bellesa és intrínseca. Pensadors com Alain Roger¹⁷ argumenten, però, que la terra roman en la indiferència estètica, que la naturalesa és indeterminada i que fonamentalment és l'art qui la determina. Precisament perquè el paisatge no és tan allò que hi ha, com allò que es veu,



Les puntes de la serra de la Gritella treuen el cap per sobre el mar de núvols que cobreix el Camp

bufa més vent que en altres, també ho és que el transport d'energia a grans distàncies és molt ineficient i les pèrdues són realment considerables. Per contra, el model afavorit es basa en la concentració d'enormes quantitats de molins en unes determinades àrees i en bastir grans centrals de 200 MW o més, tot concentrant conjunts de menys de 50 MW, que és el límit de potència que estableix la legislació per un a sol «parc».¹⁵ A ningú no li escapa que aquest model és el més indicat per als interessos de les grans companyies que

què no aprofitar-ho? La visió estrictament productivista encara domina en una part destacada de les mirades locals. No és casualitat que els projectes es concentrin al sud de Catalunya. Tampoc no és casualitat que sigui la població més jove —molt escassa— i especialment els sectors emergents del turisme rural i el vi, els que s'oposin amb més força a aquestes amenaces, més quan han constatat el valor que el paisatge té per a les seves produccions. Un valor que, paradoxalment, prové de les valoracions estètiques i subjectives que cap estudi d'impacte pren

Miguel de Unamuno sentenciava: «No sé apreciar la Naturalesa més que per la impressió que em produeix».¹⁶

Potser perquè el *tempo* del caminar és especialment adequat per mirar, potser perquè resulta més fàcil acompassar-se als ritmes de la naturalesa, als revolts dels camins i al soroll de les fonts, potser perquè assistim en directe als jocs escenogràfics de llums i ombres des de dalt l'escenari i no des del pati de butaques, sigui per aquestes o altres raons, el fet és que els caminadors coneixem

la mirada necessita un aprenentatge per veure-hi. Tal com subratlla Maderuelo,¹⁸ només veiem allò que coneixem, allò que som capaços de reconèixer i elaborar el nostre pensament segons ens adonem de la complexitat del món.

És en aquest sentit que cobra tot el significat la famosa frase d'Oscar Wilde: «La vida imita l'art molt més que l'art la vida».¹⁹ És a dir, els creadors enriqueixen la nostra manera de mirar el món i, per tant, de veure'l. Les noves mirades ens permeten afegir nous significats a

elements que restaven indeterminats, invisibles. ¿Quantes vegades no hem mirat un mar de núvols amb els ulls del viatger de Friedrich? ¿D'on prové l'èpica actual dels escenaris escocesos sinó del cinema, el gran creador de paisatges del nostre temps?

Martínez de Pisón²⁰ afirma que el paisatge és una conquesta de la cultura, de la civilització, un triomf de la passió i la sensibilitat que dona lloc a una mirada capaç de veure paisatges on sols hi ha

Guerra Civil. Així, per exemple, l'argument que fins ara sembla tenir més resò per oposar-se a la implantació d'una central eòliques és el de la afectació a la fauna (a les aus especialment). Encara ens sentim insegurs per reclamar el dret a la bellesa quan, en canvi, està directament connectat amb un afany essencial de l'home: la felicitat, el benestar.

Organitzats en plataformes i col·lectius, hi ha un bon grapat de gent fent una tasca valenta, rigorosa i sacrificada en

Bibliografia citada

Chillida, Susana (2003): *Elogio del horizonte. Conversaciones con Eduardo Chillida*. Barcelona: Ediciones Destino.

Fernández, Joaquín (2002): «En el principio fue la montaña», dins *Montañas del Mundo*. Barcelona: Lunwerg Editores, pàgs. 219-225.

García Martín, Pedro (2000): *Imágenes Paradisi. Historia de la percepción del paisaje en la Europa moderna*. Madrid: Edició de l'autor.

Maderuelo, Javier (2005): *El paisaje, génesis de un concepto*. Madrid: Abada Editores.

Roger, Alain (2000): *Breu tractat del paisatge*. Barcelona: Edicions La Campana.

Serrahima, Claret i Guayabero, Oscar (2006): «No». *El País*, 14 de febrer.

Urteaga, Luís (1987): *La tierra esquilhada*. Barcelona: Serbal CSIC.

Diversos autors (2006): «Desequilibris territorials i eficiència energètica». Plataformes de la Terra Alta, del Priorat, Senan, Montblanquet, la Vall del Corb, Vandellòs – Hospitalet i el Baix Ebre. Document inèdit.



Perfil de les muntanyes del Port, amb el Caro en primer terme, des de Tivenys

via territoris. Si acceptem que la cultura és el que fa visible els paisatges, caldrà reconèixer les nostres mancances en aquest sentit. Les amenaces que planen sobre l'horitzó —i que afecten el món de tots els homes, com deia Chillida— potser ens han agafat encara madurant. La nostra societat tot just ara comença a tenir una certa sensibilitat ambiental, però sembla que queda camí per assolir una veritable consciència social de paisatge —no puc deixar de pensar una vegada més que continuem pagant el preu de la desfeta cultural que va suposar la nostra

defensa de les identitats i els horitzons. Els devem molt, tant si triomfen en els seus propòsits com si no, perquè res no és endebades. Des d'una altra banda, el recentment creat Observatori del Paisatge està impulsant amb decisió els estudis anomenats *Catàlegs de paisatge*, els quals s'espera —amb esperança— que marquin directrius amb capacitat per incidir directament en el plantejament territorial. De tota manera, encara no n'hi prou, ens calen més pintors, més pensadors, més jardiniers, més fotògrafs, més poetes que ens ensenyin a mirar.

Martínez de Pisón, Eduardo (1997): «Elogio de la calma», *Grandes Espacios*, núm. 13, pàg. 75.

Martínez de Pisón, Eduardo (2002): «La percepción de la belleza y del valor natural de las montañas», dins *Montañas del Mundo*. Barcelona: Lunwerg Editores, pàgs. 13-19.

Nel-lo, Oriol (2005): «Paisatge, pla i política». *Espais*, núm. 50, pàgs. 8-14.

Nogué, Joan (2002): «Inútel paisagem». *Seminari sobre la incorporació del paisatge en els planejaments urbanístics de Catalunya*, Olot, 27 de setembre de 2002.

Nogué, Joan (2005): «Paisatge, identitat i globalització». *Espais*, núm. 50, pàgs. 18-25.

- 1 Chillida (2003), pàg. 167.
- 2 Maderuelo (2005), pàg. 35.
- 3 Nogué (2005), pàg. 19.
- 4 Maderuelo (2005), pàg. 14.
- 5 Fernández (2002), pàg. 219.
- 6 Nogué (2005), pàg. 20.
- 7 Nogué (2002).
- 8 Roger (2000), pàg. 144.
- 9 Maderuelo (2005), pàg. 17.
- 10 Luís Urteaga (1987), pàg. 182.
- 11 Nogué (2005), pàg. 21.
- 12 Martínez de Pisón (1997), pàg. 75.
- 13 Nel-lo (2005), pàg. 8.
- 14 Serrahima i Guayabero (2006).
- 15 Diversos autors (2006).
- 16 Citat per García Martín (2000), pàg. 69.
- 17 Roger (2000), pàgs. 20-21.
- 18 Maderuelo (2005), pàg. 37.
- 19 Citat per Roger (2000), pàg. 16.
- 20 Martínez de Pisón (2002).